

Sudbina realnog u postmodernom mišljenju Jeana Baudrillarda

Katičin, Mia Lucija

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:679247>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-21**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti
Diplomski studij novinarstva

Mia Lucija Katičin

SUDBINA REALNOG U POSTMODERNOM MIŠLJENJU
JEANA BAUDRILLARDA

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti
Diplomski studij novinarstva

SUDBINA REALNOG U POSTMODERNOM MIŠLJENJU
JEANA BAUDRILLARDA

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Tonči Kursar

Student/ica: Mia Lucija Katičin

Zagreb
siječanj, 2023.

Izjavljujem da sam diplomski rad Sudbina realnog prema mišljenju Jeana Baudrillarda, koji sam

predao/la na ocjenu mentoru/ici prof.dr.sc Tonči Kursaru, napisala

samostalno i da je u potpunosti riječ o mojem autorskom radu. Također, izjavljujem

da dotični rad nije objavljen ni korišten u svrhe ispunjenja nastavnih obaveza na

ovom ili nekom drugom učilištu, te da na temelju njega nisam stekla ECTS bodove.

Nadalje, izjavljujem da sam u radu poštivala etička pravila znanstvenog i

akadenskog rada, a posebno članke 16-19. Etičkoga kodeksa Sveučilišta u Zagrebu.

Mia Lucija Katičin

Sadržaj rada

1. UVOD	1
2. POSTMODERNIZAM-era nadreprezentacije?	3
2.1. Nastanak postmoderne	4
2.2. Jean Baudrillard: jedan uvod	4
2.3. Polazne teze	6
2.4. Kako raskrinkati znak?	8
3. TEORIJA SIMULACIJE	11
3.1. Razvoj simulakruma	12
3.2. Treći simulakrum	15
3.2.1. Jednosmjerna (ne)komunikacija	17
3.2.2. O formi zavođenja	19
3.2.3. <i>Reality</i> televizija-početak virtualne realnosti	21
3.2.4. Masa i mediji	23
3.2.5. Žrtve ili saučesnici?	24
3.2.6. O povijesti i (post)ljudsko stanju	26
4. ZAKLJUČAK	28
7. LITERATURA	31

1. UVOD

U ovom radu analiziram pojam realnosti, utjecaj medija na percepciju i njihovu međusobnu povezanost na osnovi shvaćanja francuskog filozofa Jeana Baudrillarda. Njegov je rad iznimno važan za raščlambu utjecaja masovnih komunikacija, ali i same (predodžbe) realnosti. I to stoga što se smatra začetnikom simulacijske teorije budući da tvrdi da su znakovi naslijedili realnost odnosno da je naše iskustvo puka simulacija (stvarnosti). Možemo reći da je zapadna kultura još od sedamdesetih godina prošlog stoljeća počela napuštati simboličko i prešla na, recimo to tako, promicanje znaka. Sve to je Baudrillarda ponukalo da se pozabavi McLuhanovom medijskom teorijom, a poglavito ulogom znaka u kulturnoj 'zbilji'. Njegovi zapravo šokantni nalazi vode do hiperrealnog svijeta koji je sačinjen od (modela) stvarnosti. Kako ćemo vidjeti, stvarnost se povukla u odnosu na simulaciju stvarnog, što naposljetku vodi u nestanak poveznice s, recimo to tako, stvarno stvarnim.

Dobar dio svog rada Baudrillard je povezao s analizom znaka koji individui počinje odmjenjivati (stvarnu) stvar koju početno 'prokazuje'. To onda može dovesti do toga da se znak pretvori u nešto što je 'autonomno' u odnosu na svoje izvorište. U toj fazi znak se otisnuo u (proglašenu) stvarnost onoga što Baudrillard naziva simulakrumom. Stoga se naravno pitamo je li realnost uistinu znak koji je neodvojiv od ideologija, a ima svoj 'život' u svijesti, ili postoji neka zasebna, tzv. objektivna stvarnost? U svakom slučaju, u vremenu akceleriranja tehnologije, koja npr. pogoni društvene mreže, svjedočimo njenom neviđenom prodoru u našu privatnost. To nam otvara ključna pitanja. Kako se njome služimo ili što je još važnije, služi li ona nama, ili smo nepovratno u gubitničkoj poziciji? I konačno, slijedi li nam bolji odnosno napredniji svijet, ili pak sveopći nestanak onog što volimo zvati stvarnost? Postoji li uopće neka stvarnost koja nije predodžba? Stoga mi je u ovom radu primarni cilj rasvijetliti rad Jeana Baudrillarda koji nije samo postavio slična pitanja nego je i autoritativno nastojao odgovoriti na njih. Razloge za to moje istraživačko opredjeljenje treba tražiti u samom Baudrillardu. Posrijedi je autor koji je od angažiranog promicatelja marksizma postao netko tko je izrazito nesklon toj teoriji. Štoviše, na osnovi vlastite inačice postmodernizma 'uočio' je metaverzum i virtualnu stvarnost. I naposljetku, čini se da je njegov rad ostao razmjerno

neraščlanjen u hrvatskoj akademskoj zajednici¹ što se primarno odnosi na našu instituciju, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu. Razloge se može tražiti u njenom postojanom opredjeljenju u korist (teorija) modernizma, kao i u činjenici da studij novinarstva do 2000. godine nije razvijao sustavnija teorijska istraživanja na osnovi (post)modernističkih autora.² No s obzirom da se Baudrillardove najprovokativnije teze odnose upravo na ulogu medija u konstituiranju današnjeg postmodernog društva, a nisu razrađivane, smatram da bi ovaj rad mogao potaknuti popularizaciju postmodernističkih teorija, posebno na studiju novinarstva.

Prvo poglavlje sam posvetila samom fenomenu postmodernosti koji predstavlja novo povijesno razdoblje koje odmjenjuje epohu modernosti. Namjera mi je približiti taj fenomen koji nastaje puno prije posljednjeg vala globalizacije (i pripadajućeg tehnološkog razvitka) te širi svoj utjecaj na različita polja, primjerice, arhitekture i filozofije odnosno medija. Umjesto klasnih odnosa, postmodernizam teži suočavanju s pitanjima identiteta i njegove reprezentacije. Zatim se osvrćem na razvoj Baudrillardovog postmodernog mišljenja. Ovaj francuski filozof na temelju strukturalističkih teza, koje podjednako izlaže kritici, iznosi svoju inačicu spomenutog mišljenja. Potom ću izvesti Baudrillardove teze koje se uglavnom odnose na njegovu kritiku medija. U osnovi da mediji tvore svijet (simulacije) tvorbom znakova. Zatim ću detaljnije ući u polje znaka, koje je, prema Baudrillardu, neodvojivo od ideologije. U tom ću dijelu prikazati kako je upravo znak taj koji ima presudnu ulogu u potrošnji, a ne "korisnost" (kako je to Marx ustvrdio). S obzirom da se znak tek kroz robu ostvaruje kao medij društvene razmjene, on predviđa nastanak političke ekonomije koja objedinjuje robu i znak (u 'kod') te kao takva ima presudnu ulogu u upravljanju 'realnim'. Nakon toga posvetiti ću se Baudrillardovoj teoriji simulacije. Prikazala bih njene glavne postavke, te sam razvoj te teorije kroz razdoblja, od renesanse do danas. Od tri navedena simulakruma, posebno se osvrćem na onaj treći koji je i posljednji te se odnosi na naše doba. Nakon što pokažem primjere simulacije, okrenuti ću se izvodu uloge medije u konstruiranju simulacije. Tu ću prvo krenuti s Baudrillardovom kritikom učinka i forme medija koja 'onemogućuje odgovor'.

¹ U Hrvatskoj su ključne doprinose širenju spoznaje o njegovom postmodernizmu, po svemu sudeći, dali Kalanj, 2013; 2004: 189-213; Paić, 2001; 2005, 17-39. Za šire filozofsko viđenje postmodernizma vidi Rodin, 2004. Fakultet političkih znanosti odnosno njegova izdavačka djelatnost Biblioteka Politička misao objavila je 2003. knjigu Thomasa Meyera *Mediokracija* iz koje su, sa stajališta ovog diplomskog rada, posebno važni dijelovi na stranicama 46-51. Treba ipak uzeti u obzir da je ta knjiga primarno politologijska kritika postmodernističkih razvića. Ipak, od polovine prošlog desetljeća na FPZG-u studenti se u ranoj fazi studiranja razmjerno sustavno upoznaju s postmodernističkom kritikom politike i društva (v. Schwartzmantel, 2005: 189-249).

² Isto tako sve donedavno nije bilo šireg zanimanja za Jamosonove radove koji Baudrillarda primjerice, vidi kao „teoretičara potrošačkog društva“ (1984: 28).

Posebno ću se osvrnuti na njegovu reinterpetaciju McLuhanove teze 'Medij je poruka', dopunjavajući njeno značenje u suvremenom kontekstu umjetne inteligencije. I naposljetku pokušati ću na osnovi Baudrillarda odgovoriti na pitanje jesu li ljudi žrtve simulacije ili su pak njeni saučesnici? To, za kraj, povezujem s njegovim shvaćanjem kraja povijesti kojim zapravo iznosi jednu od svojih posljednjih teza.

2. POSTMODERNIZAM kao era nadreprezentacije?

Postmoderna se može okarakterizirati kao sumrak tzv. "velikih pripovijesti"³ koje se temelje na prosvjetiteljstvu i potrebi emancipacije čovjeka. Držim da se bit postmoderne može pokazati preko zbirke *Postmoderna ili borba za budućnost* koju je priredio Peter Kemper (1993). Postmodernizam kao pokret nije teorijsko-akademsko prenemaganje glede gubitka smisla, nego se, prije svega, promiče šarolikost tumačenja, teorija, identiteta i oblika života (Kemper, 1993: 7-8). Pokret postaje izrazito znanstveno relevantan pojavom djela autora kao što su Lyotard, Baudrillard, Derrida i Deleuze (v. Köhler, 1993. 33). Metodologijski egzistira na kritici jezika dok je kritika ideologije sekundarna do nepostojećā.

Osim navedenog, postmodernizam umnogome računa na razvoju tehnologije, ali su tu mnoga pitanja koja idu ukorak s tim. Svi smo spremni prihvatiti to što nove tehnologije pogone lakši dostup informacija. U najmanju ruku je kontroverzno to što dolazi do gomilanja informacija što posljedično vodi ka dezorijentaciji.⁴ Kad je posrijedi Baudrillard, tehnologija mu nije ta koja simulira, jer on primarno 'brine' o tome da su realnost i fikcija izjednačene: „Stupili smo, naime, u eru "simulakruma" (Raulet, 1993: 139).⁵ Tu svakako treba istaknuti da „spoznaja nije više reprodukcija, ona je *ex nihilo*, konstruirani model, koji osim svog operacijskog koda nema drugog izvora“ (L. Quere, n. p. Raulet, *ibid.*, 139). Stoga se može prihvatiti da „isti prethodi zbilji, te ju i proizvodi (*ibid.*). To je dovoljno da Raulet zaključi da je „početak simulakruma gubitak svih referenci“ (Raulet, *ibid.*).

Tako postavljeno stanje stvari pokazuje se problematičnim za demokraciju zato što se njen konsenzus teško nosi s tzv. 'semantičkim diferencijama'. Naime, Raulet ukazuje kako

³ Vidi o tome u djelu *Postmoderno stanje* Jean-François Lyotarda koji doslovno kaže da je „velika priča izgubila svoju vjerodostojnost“ (2005: 53).

⁴ Tako je Lyotard tvrdio da informatiziranje društva može postati "isprazni instrument kontrole" ali naglašava da tako možemo doći do informacija neophodnih za stjecanje pune slike nekog poretka (Raulet, 1993: 135).

⁵ Citirano prema Raulet, *ibid.*

"promiskuitet mreža' razara ... mehanizam reprezentacije. Interindividualna komunikacija, lišena granica, rezultira, prema Baudrillardu, "nadreprezentacijom" (*ibid.*, 145). Nadaje se stoga da pojam identiteta s novim tehnologijama postaje nejasan. Ukidanjem lokalne veze uz društvene mreže dolazi do rasta narcisoidnosti i šizofrenije te se stvaraju 'lebdeći identiteti': "Svi smo postali glumci i promatrači. Više ne postoji pozornica ili je sve postalo pozornicom, ne postoje više pravila. Improvizirajući vlastite fantazme, svatko igra svoju osobnu dramu" (Raulet, 1993: 145-147). Ta se pojava očituje u današnjem vremenu gdje ljudi izlažu svoje živote na Internetu i tako utvrđuju svoje identitete razmjenjivanjem svojih stavova odnosno mišljenja, slika što ima svoje pozitivne, ali i izrazito negativne implikacije. Lako se upada u zamku virtualnog "identiteta" koji sve to manje reprezentira pravu sliku stvarnosti. Ekstremni prikaz prvog slučaja bi bio taj da osoba stvori svoj vlastiti 'virtualni svemir' te tako kompletno izgubi doticaj s realnošću koja je van njene 'realnosti'. U drugom slučaju može doći do rasta vođenja 'dvostrukog života' te zapostavljanja 'realnost' koja se ne nalazi na ekranu.

2.1. Nastanak postmoderne

Postmoderna može svoj postanak u akademskom smislu zahvaliti strukturalizmu, znanstvenom pokretu koji je nastao u Francuskoj. Strukturalizam dominira šezdesetih godina prošlog stoljeća. Ključni predstavnici strukturalizma su Jacques Lacan, Roland Barthes, Levi Strauss i Michel Foucault. Taj se filozofski pokret suprotstavljao Sartreovoj filozofiji egzistencijalizma (1945) prema kojoj je čovjek slobodan odlučivati o sebi „da nešto učini iz njegove 'ništetne egzistencije'“ (Köhler, 1993: 35). Strukturalisti su pak vjerovali kako Sartreova "historijska svijest" nije pretjerano 'usklađena' s ljudskom zbiljom. Isto je tako dijalektika koja je oduvijek baratala kontradikcijama kao osnovom istine (u svakom svom teorijskom formatu), prestala biti zanimljiva. Iz tih su zbivanja u Francuskoj nadošli temelji za strukturalizam (v. *ibid.*, 33-36). Po svemu sudeći mnogi su se uzdali u to da je (lingvistički) simbol arbitraran. Veza označitelj/označenik nije prirodna, nego zahtjeva sporazum i to onaj na razini zajednice. Saussureov pojam znak ima nesagledive posljedice za shvaćanje čovjeka i stvarnosti.⁶ Lingvisti su izrazito popularizirali stav da ne postoji nikakva zadana predodžba,

⁶ Prema utemeljitelju semiologije i začetniku strukturalizma Ferdinandu de Saussureu lingvistika se razlikuje od drugih disciplina tako što objedinjuje tzv. označitelja i označeno. Prema tom shvaćanju, svaki (lingvistički) znak

odnosno da ništa nije određeno sve dok ne funkcioniра u jeziku. Tim se tragom propituje pojam stvarnosti te se počinju postavljati pitanja kakav je odnos znaka i stvarnosti odnosno kako se oni pretpostavljaju.

2.2. Jean Baudrillard: jedan uvod

Podaci govore da je Jean Baudrillard rođen 1929., u Rheimsu (Francuska). Studirao je sociologiju koju je i doktorirao (1966.).⁷ Tijekom 1960-ih godina, Baudrillard je vidio nastajanje jedne drukčije, neočekivane Francuske. To se, prije svega, odnosi na njenu opću modernizaciju, ali i razvoj specifičnog, monopolističkog kapitalizma koji je razvoj društva temeljio na poticanju apsolutne potrošnje. Horrocks i Jevtic zamjećuju kako je upravo to Baudrillarda navelo na pomisao da Marxa (i njegovo shvaćanje kapitalističkog načina proizvodnje) treba odbaciti. Naime, nije proizvodnja ključ društvenih odnosa nego je to ponajprije potrošnja (Horrocks i Jevtic, 2004: 9). Može se još reći da osnove za svoju teoriju duguje i strukturalizmu. Posrijedi je specifična metodologija koja inzistira na jeziku i kulturi kao strukturama koje su odgovorne za stvaranje 'subjekta'. To će mu poslužiti za prokazivanje pogubnog utjecaja potrošnje odnosno konzumerizma (Horrocks i Jevtic, 2004: 10).

Baudrillard međutim nastoji proširiti marksističku kritiku kapitalizma u područja koja idu izvan teorija o načinima proizvodnje. U knjizi *Sustav objekata* iz 1968. Baudrillard dograđuje svoju, još uvijek, marksističku perspektivu. Naime, konzumiranje je već toliko prodrlo u društvenu osnovu da je umnogome oblikovalo ljudsko ponašanje.⁸ Nakon toga, u

ima svoju materijalnu i nematerijalnu stvarnost. Označitelj je „jedna 'glasovnu' slika, dok označeno „predstavlja jednu duhovnu predodžbu, jedno značenje“ (v. Köhler, 1993: 40). Propašću pobune 1968. dolazi do kritike strukturalizma, naročito od strane onih koji su veličali „Nietzchea, Heideggera, Bataillea i Spinozu“ (Köhler, 1993: 34).

⁷ Iako je bio vezan za tu disciplinu nije ga sasvim uputno zvati sociologom jer ju nije pretjerano 'doživljavao'. Politici kao fenomenu se okreće za rata u Alžiru (ranih šezdesetih), a svoje stavove artikulira u časopisu *Les Temps Modernes*. Po svemu sudeći tada se priklonio marksizmu (onom Henrija Lefebvrea) koji je, kako primjećuju Horrocks i Jevtic, promicao revoluciju koja bi ljude iz statusa "objekta" djelovanja poretka, tj. njegove birokracije prevela u "subjekte" (Horrocks i Jevtic, 2004: 5-8).

⁸ Treba primijetiti kako za njega značajno mjesto ima revolucionarna 1968., a to je godina koja je, po mnogo čemu, bila općenito prijelomna. Pariz je primjerice bio blokiran nasiljem. Revolucionarni studenti rasplamsali su štrajk kojem je inspiracija bila (i) Baudrillardova nauka. Njih je dijelom pokrenula i 'situacionistička internacionala' koja je okupljala umjetnike i pisce koji su se protivili općoj birokratizaciji. Kako bi dokinuli građansku kolotečinu oslanjali su se na snagu umjetnosti i teorija kako bi u konačnici potaknuli izravno političko

knjizi *Potrošačko društvo* iz 1970. Baudrillard, i dalje marksist, razvija argument da predmeti potrošnje tvore sustav znakova koji stvaraju specifična razlikovanja relevantna za one koji su u kapitalističkoj orbiti. Ti su predmeti tzv. plutajući označitelji koji su odgovorni za tvorbu naših želja. Baudrillard se posebno istaknuo stavom da treba napustiti shvaćanje dobara na osnovi njihove uporabne i razmjenske vrijednosti. U njegovoj teoriji roba je u statusu znaka, što je shvaćanje koje je dijelom povezano sa Saussureom. Prema njemu konzumiranje se ne vidi kao nešto iz potrebe-vrijednosti, nego kao ponajprije konzumiranje znakova. Baudrillard je naime vjerovao da se kroz predmete tražimo odnosno ustanovljujemo. Njihova funkcija nije samo ispunjavanje potrebe, nego je puno važnije uvezivanje u poredak (vrijednosti). Konzumiranje je sistem razmjene, jezik koji prethodi individui kao bilo koji jezik. Za Baudrillarda, kako ćemo vidjeti, postoji samo društveni sustav sa svojim pravilima koji se ostvaruje kroz jezik i različito formirana dobra i tome kao pojedinci ne samo da ne možemo izbjeći nego se unutar toga ustanovljujemo (Sarup, 1993: 162).

Baudrillardova kritička misao se u potpunosti dovršava u njegovoj knjizi *Zrcalo proizvodnje* (1975.) gdje se oprašta od marksizma jer ovaj ima nerješivih problema s jezikom, znakovima i općenito statusom komunikacije. Prema Sarupu, marksizam Baudrillardu „nije više radikalna kritika kapitalizma, nego njegovo najbolje opravdanje“ (*ibid.*)⁹ On je, naime, „iz radikalno lijeve pozicije prešao na desni post-strukturalizam i post-modernizam“ (*ibid.*, 163). Marksizam, psihoanaliza i strukturalizam izloženi su otada njegovoj kritici.¹⁰ Baudrillard se pritom ne ustručava koristiti McLuhanovim uvidima kako bi opisao kako mediji 'procesuiraju' informacije i značenje.

2.3. Polazne teze

Baudrillard zapravo ustanovljuje svoje ideje tako što računa na napetost između modernosti i post-modernosti. To ću prikazati preko Sarup (1993). Razdoblje "rane modernosti" vodi se kao prvi red simulakruma, onda nadolazi "modernost" i naposljetku

djelovanje. Prema situacionistima opća je dijagnoza glasila: "kultura je bila mrtva, politika ceremonija, a mediji kočnica za stvarnu komunikaciju" (v. Horrocks i Jevtic, 2004: 11).

⁹ O razvoju ove njegove teorijske pozicije vidi Mouzelis (2000: posebno 104-108) .

¹⁰ Primjerice u knjizi *On seduction* (1979.) razorno kritizira marksističke teorije koje „spore pojavnu dimenziju stvari u korist skrivenih struktura“ (*ibid.*).

„postmodernost“. Rana se modernost odnosi na renesansu, ali i početak industrijske revolucije. U feudalnom je poretku svakome pripalo određeno mjesto i to je trebalo biti trajno. Hijerarhija je tu u osnovi sprječavala raspad kontrole. Sistem kasti se ipak, kako je znano, postupno raspustio i to nastupanjem buržoazije (v. Sarup, 1993: 163). Industrijska revolucija uspostavlja „drugi poredak simulakruma“ i riječ je o razdoblju koje se obično zove modernost. Tada, primjerice, fotografija i kino potiskuju teatar koji je obilježio prvi red (Sarup, 1993: 163).

Postmoderno vrijeme ili treći poredak simulakruma je tzv. poredak modela i nastaje, prema Baudrillardu, nakon 1945. godine. Strukturalistička se semiologija afirmirala kao njegova teorijska pretpostavka. Sve što je marksizam odbacivao, a to su primjerice reklame, i informacija sada je zadobilo svoju satisfakciju: "Proizvodnja i korištenje robe zamijenjeno je modelima, kodovima i simulacijama. U medijskom i potrošačkom društvu ljudi su uhvaćeni u igru slika, simulacija koji imaju sve manje veze s vanjskom 'realnošću'. Živimo u svijetu gdje je označitelj zamijenio direktno iskustvo referenta ili označenika. Novi postmoderni svijet ima tendenciju da od svega napravi simulakrum. ... Nema više polja stvarnog naspram svijeta imitacije, postoje samo simulacije" (Sarup, 2013: 164).

U tim okolnostima, primjerice, naša intima života postaju predmet medijskog zanimanja. Naime, mediji su redefinirali naše određenje kako vremena tako i prostora. Baudrillard se tu pronalazi u učenju Marshalla McLuhana koji je ustvrdio da je 'medij poruka'. Time se kaže da forma (medija) uistinu ima prevlast, a sadržaj je daleko manje važan. (v. Sarup, *ibid.*, 165). Za stvaranje predodžbi stvarnog, prevlašću televizije, ključan postaje ekran. Na taj se način potiskuje izravnost koju su ljudi dotad preferirali, ili im je bila jedno dostupna. Time je nastupilo međusobno isprepletanje televizije i doživljaja njenih gledatelja. U vezi toga Sarup zaključuje kako "Baudrillardov pesimistični pogled masovne medije vidi kao sprječavatelje odgovora, funkcija im je da privatiziraju individue i smjeste ih u svijet simulacije gdje je nemoguće razlikovati stvarno od lažnog" (*ibid.*, 165).

Po svemu sudeći, najupečatljiviji sažetak svojih shvaćanja (izvedenih osamdesetih godina) Baudrillard je dao u spisu *Mase: Implozija društvenog u medijima*. Ključna Baudrillardova teza glede medija kaže da su oni ti koji tvore svijet simulacije te da ih racionalna kritika ne može derogirati. Druga važna Baudrillardova teza glasi kako mediji sami jesu 'suvišak informacija' i pritom ih ne zanimaju moguće reakcije njihovih konzumenata. Živimo u svijetu u kojem vladaju silne informacije, koje su često neovisne o značenju pa

ispada da je odbijanje značenja jedini mogući oblik otpora u društvu poput našeg (v. *ibid.*, 165). Štoviše trebali bi prihvatiti značenje samo *kao da je* značenje. Treća značajna teza pak glasi kako „simulirana realnost nema referenta, temelja ni izvora“. Time se naglašava da ona nije više unutar smisla povezivog s prikazivanjem.¹¹ Riječ je o hiperrealnosti, novom stanju u kojem je pitanje razlikovanja realnosti i iluzije izlišno.

Dakle, Baudrillardova se misao kreće od konstatiranja doba konzumerizma koji unutar postmodernističke kulture dokida sve prijašnje hijerarhije (v. *ibid.*). Po njegovom mišljenju to se isto tako odnosi na prosvjetiteljstvo jer je i ono nestalo. Shodno tome nestaju i prethodne distinkcije čime se prepuštamo vladavini tzv. plutajućih znakova. Stari modernistički poredak i njegova stalnost ostvarivana kroz industriju, pa i neposrednost u svakovrsnom saobraćanju, biva utopljena u novi poredak (postmoderne) ostvarene vladavinom sveopće komunikacije. Stoga je Baudrillardu jasno da je 'klasična' proizvodnja završila svoj put, a da na njeno mjesto dolazi 'semijurgija' što bi bila proizvodnja novih značenja tvorbom novih interpretativnih znakova“ (*ibid.*, 167). Ona time dokida svaku mogućnost razlikovanja označitelja i stvarnosti.

2.4. Kako raskrinkati znak?

Početno treba reći da Baudrillard drži kako je znak posljedica odnošenja označenog i označitelja. Baudrillardov uvid je proizašao iz njegova rušenja ideologije potreba.¹² Takvo razumijevanje je različito od onog što je ponudio Marx. Njegov oblik robe, naime, nastaje u odnošenju razmjenske i uporabne vrijednosti (tj. same korisnosti predmeta). Baudrillard odmah upozorava da „tradicionalno shvaćanje ideologije“ koje razdvaja 'ekonomiju' i 'ideologiju' „uzrokuje i nemogućnost shvaćanja 'ideološke' uloge kulture i znakova“ (Baudrillard, 2013: 4). Stoga je on stava da ideologija 'caruje', tj. prožima odnos razmjenske i uporabne vrijednosti kao i (postmodernistički) par označitelja i označenog (tzv. logika znaka). Naime, u oba slučaja se zbiva utjecaj na svijest koji je formativan za društvo kao takvo. Tu Baudrillard s pravom ističe kako je „Marx pokazao da objektivnost materijalne proizvodnje ne počiva u njezinoj materijalnosti, nego u njezinoj formi“ (*ibid.*, 5). Isto važi za ideologiju

¹¹ Tome je tako jer se na primjer televizijske novosti sastoje od označitelja i slika, a one su pak simulakrumi, tj. tradicionalno kazano, puke kopije.

¹² On se vodi shvaćanjem da je korisnost predmeta samo ishod razmjenske vrijednosti. Isto tako važnost forme, ili označitelja daleko preteže nad predodžbom. Može se reći da uporabna vrijednost nije nešto što postoji samo po sebi nego je nešto što nastaje u ekonomskim odnosima (Horrocks i Jevtic, 2004: 37-38).

jer i tu nije ključan sadržaj nego forma iste. U nastavku izvoda Baudrillard upozorava da svi koji provode 'kritiku' ideologije računaju na „magijsku misao ideologije“ (*ibid.*) jer je „ne iščitavaju kao oblik nego kao sadržaj ... neku vrstu mane ... koje magijski obilježuju ... subjektivnosti koje nazivamo sviješću“. Sve u svemu, ideologija funkcionira kao „proces svođenja i apstrahiranja simboličke građe u jedan oblik“ (*ibid.*). Unutar rečenog 'proces' „robu iščitavamo kao neovisnu vrijednost, transcendirajuću stvarnost ... „. Iz toga svega „fetišizirana se roba nadaje poput neposredne stvarne vrijednosti, stavljene u odnos sa subjektima preko 'potrebe' i uporabne vrijednosti, i kolaju sukladno pravilima razmjenske vrijednosti“ (*ibid.*). S tim u vezi Baudrillard upućuje na to da se 'lukavstvo forme' ponaša tako što se „zaklanja iza sadržaja“, a 'lukavstvo koda' iza „očevidnosti vrijednosti“ (*ibid.*, 6). Iz toga, po njemu, slijedi da je ideologija „ta ista i jedina forma koja prožima sva polja društvene proizvodnje ... (materijalnu i simboličnu) u istom procesu apstrakcije, redukcije, opće istovjetnosti i eksploatacije“ (*ibid.*, 7). U konačnici on kaže da je „predmet te političke ekonomije ... to što danas nije ni roba u doslovnom smislu, ni znak, nego nerazdvojivo oboje“ (*ibid.*, 9).

Ako je potrošnja radnja uporabe robe, u tom se slučaju ta roba danas proizvodi kao znak. Roba koja je u srcu znaka tvori moć djelovanja (razmjenske) vrijednosti. Isto tako znak u srcu robe može zadobiti značenje jer mu ona pomaže da bude medij društvene razmjene. Stoga predmet pa i kultura odnosno znanje nije više moguće iščitati kao znak, ali ni kao robu, nego, prema Baudrillardu, sve se pretvara u 'opću političku ekonomiju'. U njoj roba, a i kultura nisu više, same po sebi, odlučujuće. To bi sada zapravo bio *kod* koji ih je obuhvatio čime vlada razmjenom (vrijednosti). Pritom je nevažno je li posrijedi materijalno ili nematerijalno (Baudrillard, 2013, 39-40). Dakle, kod predstavlja nadsustav koji daje smisao svemu jer sadrži ideju po kojoj svijet djeluje.¹³

Jednako kao što potrebe nisu pokretački i izvorni izraz subjekta, nego njegovo funkcionalno svođenje od strane sustava uporabne vrijednosti, koja je u suglasnosti s onim razmjenske vrijednosti, tako prema Baudrillardu i referent nipošto ne predstavlja neku

¹³ Jednako kao što potrebe nemaju ništa posebno izvorno za subjekta, tako prema Baudrillardu, i tzv. referent ne predstavlja stvarnost. Svijet je naime preko znaka virtualno oblikovan i stalno se razobličuje. Sve ono što 'postoji' podrazumijeva da je označeno. Stoga nema prevelike razlike između referenta i označenika. Referent sam po sebi i nije stvarnost, nego slika stvarnosti te nema druge vrijednosti do one koju ima označeno. Baudrillard zaključuje da nema procjepa između znaka i svijeta te izjednačuje referent "stvarnost" i označitelja "mentalni koncept". "Svijet", tvrdi Baudrillard, nije drugo do tvorba znaka (Baudrillard, 2013: 46-48).

samostalnu konkretnu stvarnost. Svijet viđen preko znaka je virtualno oblikovan i podložan razobličanju po volji. "Stvarni" stol ne postoji, a ako "postoji", to znači da je on već označen. U tom smislu ne postoji temeljna razlika između referenta i označenika. Referent nije stvarnost, već je on slika koju si mi stvaramo o stvarnosti te nema druge vrijednosti doli one označenika. Baudrillard zaključuje da nema odvojenosti znaka i svijeta te izjednačuje referent "stvarnost" i označitelja "mentalni koncept". "Svijet", tvrdi Baudrillard, nije drugo doli učinak znaka (Baudrillard, 2013: 46-48).

Baudrillard je zapravo pokazao da moralna i metafizička posebnost sadržaja (UV i Ozn/Rft) samo dobro prikriva nadmoć forme (Rv i Ozlj). S obzirom da kod znaka koncept (označitelj) ima prednost nad predmetom, ili slikom (označeno), tako i konotacija (subjektivni pojam) ima prednost nad denotacijom (nesporno značenje). Prema Baudrillardu, denotacija računa na mit o objektivnosti, tj. identitetu ozlj s nekom "stvarnosti" (Baudrillard, 2013: 49-51). On tu, prvo, smatra da predmeti ne mogu zamjenjivati (denotativne) uloge, ali to mogu (virtualno) na polju konotacije. Bez obzira na nezamjenjivost denotacije tvrdi da se naše potrebe puno više vode neograničenošću u razmjeni znakova, a ne posebnom funkcijom samog predmeta. Kad uvidimo da potreba nije samo potreba za predmetom, nego da je ona "potreba" za 'razlikom' (tj. želja/društveno značenje), tek tada uviđamo da zadovoljstvo nikad nije dovršivo. Razlog tomu Baudrillard pronalazi u našoj predanosti totalitetu. Osoba, po svemu sudeći, smatra da će predmet ispuniti prazninu (koja zjapi i tako je razdire). Ako individua donekle zadovolji potrebu, odnosno ne ide preko onog što već ima, prijati joj zapadanje u asocijalnost, tj. nepripadanje potrošačkom društvu (Horrocks i Jevtic, 2004: 23-26).

Baudrillard tvrdi da se pokušaj kritike Ozlj u ime Ozn nadovezuje na "idealizam uporabne vrijednosti" čime se pokušava izbaviti UV od RV. Iznova to imamo u sličnom nastojanju glede Ozn od pritiska Referenta. U svakoj 'ideologiji značenja', naime, postoji težnja za osamostaljenjem "stvarnog", što odgovara onom što je u ideologiji političke ekonomije želja za izdvajanjem uporabne vrijednosti (Baudrillard, 2013: 52-53). Tako je strukturalna lingvistika tvrdila da znak ima poveznicu na objektivnu stvarnost, ali da ju ne tvori.¹⁴ Baudrillard je pak tvrdio da je to izjednačavanje označitelja s jednim označenim tiranija znaka koja odbacuje neodređenost i, nasuprot tome, teži "uokvirivanju". On ne

¹⁴ Primjerice Saussure drži da označitelj "stol" nije po sebi pozvan da označava stvarnost stola, što važi i sve drugo.

propušta stoga kritizirati Saussureovo viđenje da označitelj i označeno tvore tzv. referent pa je znak onaj kojim se vodi stvarnost. Odnosno, po njemu, "referent" je odraz znaka čime je stvarnost u suglasju sa znakom. Baudrillard zaključuje da je kapitalistička kontrola značenja uznapredovala da stvarnost više ne postoji, čime je na djelu semiološka redukcija (Horrocks i Jevtic, 2004: 42-46).

Zaključno, za ovaj dio, možemo reći da Baudrillardova kritika znaka polazi od tzv. simboličke razmjene. On tvrdi da s obzirom da nema stvarnosti, 'posao' preuzima simbolika. Štoviše, simbolika je ta koja istiskuje znak (razarajući poveznicu Ozlj i Ozn). Zapravo ona jest nestajanje (vrijednosti) znaka. Ono što je ostalo izvan znaka svodi se na sveopću ambivalenciju. Sam znak, s druge strane, ugrožava ambivalentnosti jer djelujući kao totalitet biva načelom stvarnosti značenja (čime se pretvara u kod). Represivna i reduktivna strategija sustava moći nalazi se stoga u logici znaka i robe, odnosno političke ekonomije (Baudrillard, 2013: 53-56). Ovdje Baudrillard preuzima učenje antropologa Marcela Maussa o daru u arhaičnim društvima. Naime, u takvim društvima dar se može javljati kao ljubaznost, obred, ili ples itd. (Horrocks i Jevtic, 2004: 31-32). Stoga se nadaje da je pojam simboličke razmjene gotovo potpuna suprotnost koncepta simulacije. Kapitalizam u njoj, naime, stvara svoje znakove i onda vrši diseminaciju. Kad smo kod razmjene simbola u kapitalizmu onda je ustvari uvijek riječ o izmišljenim znakovima koji su fiksni u stvarnosti preko koje znak trajno odbija svoje potencijalne dekonstrukcije. Međutim, simbolička razmjena na osnovi ambivalentnosti, prema Baudrillardu, potkopava temelje sustava/simulacije. Ona, naime, recimo, urušava sustav ekonomske razmjene i prateću akumulaciju.

3. TEORIJA SIMULACIJE

Baudrillardovi redovi simulakruma zahvaćaju sve intenzivnije kolanje znakova, njihovo prevladavanje i potom nadomjestak za "realno" (Horrocks i Jevtic 2013: 103). Baudrillard je 1981. iznio svoju najkontroverzniju tezu tvrdeći da znakovi više ne jamče stvarnost. Oni tvore realno, ali samo u smislu puke simulacije. Simulakrum nisu više skrivali istinu, već je istina bila ta da je nema što je činilo simulakrum "jedinom istinom": "Simulacija nije više simulacija nekog teritorijalnog bića, neke suštine. Ona je stvaranje zbilje po modelima bez porijekla i bez stvarnosti: hiperzbilje. Teritorij ne prethodi karti, niti je nadživljuje. Odsada karta prethodi teritoriju-precisija privida-upravo ona stvara teritorij...

danas je riječ o teritoriju čiji dronjci polako umiru na površini karte. Zbilji, a ne karti, pripadaju tu i tamo preostali tragovi u pustinjama, koje nisu više pustinje Carstva, već naše. Pustinja same zbilje." (Baudrillard, 2001: 7-8)

Baudrillard je razradio svoju teoriju tvrdeći da simulatori nastoje poistovjetiti zbilju sa simulacijom, a tim je nastojanjem nestala temeljna razlika između karte i teritorija. Zaključuje je da je nestankom realnog, nestala i cijela metafizika: "Imaginarno prikazivanje, što dolazi do vrhunca, a ujedno i propada u ludom projektu kartografa o idealnom podudaranju karte i njezina teritorija, nestaje u simulaciji-čije je djelovanje nuklearno i genetičko, a nikako ne zrcalno i diskurzivno" (Baudrillard, 2001: 8).

3.1. Razvoj simulakruma

Tri su reda simulakruma; krivotvorina, proizvodnja i simulacija. Prvi red simulakruma polazi od krivotvorine i slike. Ti su obrasci iz "klasičnog" razdoblja, tj. od renesanse (15.-16. stoljeća), do industrijske revolucije. Znak tada ima svoju slobodu i poziva se na označenike (položaj, bogatstvo, prestiž) čime zadobiva mogućnost svoje preobrazbe u bilo kojem smjeru. U tom smislu znakovi žive tako što odražavaju stvarnost, odnosno njome manipuliraju (prikrivaju odnose). Simulakr prvog reda zapravo 'uvažava' (prirodni) zakon vrijednosti (Horrocks i Jevtic, 1993: 105-106). U drugom redu simulakra nalazimo proizvodnju odnosno serijske proizvode. Taj je obrazac vezuje se za industrijalizaciju i tako zadire u 19. stoljeće budući da tada strojevi u tvornicama stvaraju goleme serije (znakova). Znakovi stoga nisu u vezi sa stvarnošću nego počivaju na odstupanja (u serijama). U tom je razdoblju ključan novac. Znakovi ovdje 'uljepšavaju' odsustvo stvarnosti i imamo posla primarno s (re)produkcijom. Naime, simulakr drugog reda vodi se tržišnim zakonima tako da su, primjerice, Marx, ideologija, uporabna vrijednost i materijalizacija neodvojivi od takvog reda stvari (Horroks i Jevtic, 1993: 107).

U trećem redu simulakra susrećemo simulaciju kao takvu. Riječ je sada već o 20. stoljeću. Treći simulakrum 'igra na' digitalizaciju, informaciju i kibernetiku. Tako da, primjerice, "znanstvena fantastika" više nije previše fantastična, nego ono što živimo. Posljedično smo sve više izloženi tzv. hiperrealnosti koja se 'obračunala' sa stvarnošću, ali i s fikcijom. Znakovi su stoga tek simulakri (simulacije) (Horroks i Jevtic, 1993: 108).

Kako se nalazimo u stanje koje se vodi kodom treba pokazati kako ga je Baudrillard shvatio. Kod je 'nadležan' za obrazac simulacije, i pritom se koristi strukturalni zakon vrijednosti. Pitanje stvarnog sadržaja se više ne postavlja kako se ne bi opterećivao znak je dovoljno da se uspostavi 'totalna relativnosti vrijednosti'. Premda su znakovi i dalje u opticaju/razmjenu oni su zapravo emancipirani od onog što smo navikli, a to je označavanje. Oni je u igri u različitim 'kombinacija' što proizlazi iz potpune neodređenosti (nema više 'pravila određene ekvivalentnosti'). Prve su 'žrtve' toga Saussure i Marx što znači da logike stvarnost/proizvodnja ali i značenja nestaju (Baudrillard, 2013: 86-87).

Posljedično, zakon vrijednosti se vodi kodom koji 'gospodari' znakovima. Dok smo prethodno imali 'tržišni zakon vrijednosti' koji teži ekvivalentnosti, onaj strukturalni se vodi neodređenošću. Politička je ekonomija bila početno posljedica širenja tržišnog zakona. Strukturalne vrijednosti kapitala su svojevrsna smrt za sustav proizvodnje i političku ekonomiju (ali i predstavljanje i znakove). Međutim, "klasična" ekonomija znaka i politička ekonomija ne prestaju zapravo postojati, nego postaju vrstom "fantomskog načela obrane". Dijalektika označitelj/označeno koja je dovela do obilje znanja i smisla isto je tako završila svoj put. Tako je došao kraj dijalektike razmjenske vrijednosti/uporabne vrijednosti koja je računala na akumulaciju odnosno društvenu proizvodnju. Nastupilo je razdoblje simulacije (i to putem potrebe zamjene suprotnih pojmova): „Posvuda je na djelu ista 'geneza simulakra': zamjena lijepog i ružnog, lijevog i desnog u politici, istinitog i lažnog u medijima, korisnog i nekorisnog na razini predmeta, prirode i kulture. Svi vrijednosni kriteriji, oni cijele jedne civilizacije moralnog prosuđivanja nestaju u našem sustavu slika i znakova. Sve postaje neodlučljivo“ (Baudrillard, 2013: 88-90).

Za razliku od revolucionarne teorije odnosno marksizma (radi na dokidanju tržišnog zakona), tzv. strukturalni zakon vrijednosti je tip nadzora koji ne treba poveznicu s nekom klasom ili klikom koja bi trebala vladati. Naime, nalazi se u znakovima, tj. operacionaliziran je u kodu koji se u osnovi poklapa s kapitalom. Stoga se simboličko nasilje posvuda naseljava u znakove (Baudrillard, 2013: 91). Strukturalna revolucija (vrijednosti) na kojoj se temelji treći simulakr razara osnove "Revolucije". Rad je, naime, više reprodukcija nego što je produkcija. S obzirom da je proizvodnja 'prestala', reprodukcija je zapravo presudna. Baudrillard smatra da je zahtjev za proizvodnjom potisnut putem zahtjeva za socijalizacijom. Rad se na taj način 'zadobiva' modelom društvene simulacije (Baudrillard, 2013: 93-94). S druge strane, rad (kao i razonoda) obuhvaća život (u cjelini) s ciljem da djelujemo sukladno jednom sveopćem kodu. Ta se 'okupiranost' tiče "mjesta socijalizacije" (škole, tvornice, plaže i

televizije). No taj rad nije više vođen kao produktivan, već je puko 'zrcalo društva', ili ti njegov imaginarni dio i 'nagon prema smrti'. Današnja strategija nuđenja promjenjivih satnica, permanentnog obrazovanja, rad od kuće, izbor posla, novčana pomoć za nezaposlenost teže tomu uključi pojedinca u stroj pa da svatko bude terminal jedne operacionalne mreže (Baudrillard, 2013: 96-97). S obzirom da je gotovo s obveznim znakom, nastaje vladavina oslobođenog znaka kojim je 'na usluzi' svakoj klasi (Baudrillard, 2013: 99). Djelovanje prema sveopćem kodu se može iščitati i u Rancièrovoj usporedbi Baudrillardove simulacije s platonovskom arhipolitikom: "Ono je paradoksalno ostvarenje njihova programa: zajednica kojom upravlja znanost, koje svakog stavlja na svoje mjesto, s mnijenjem koje odgovara tom mjestu. Znanost o simulacijama mnijenja predstavlja savršeno ostvarenje prazne vrline koju je Platon nazvao *sophrosyne*: držanje svih uz svoje mjesto, bavljenje sebi vlastitim poslom i posjedovanje mnijenja istovjetnog s tim bavljenjem na svom mjestu i s djelovanjem koje se od tog mjesta očekuje. Ta "identitetska vrline" za Platona podrazumijevala da su simulakrumi zrcala i marioneta prognani iz grada" (Rancière, 2015: 96).

Razlika između simulakra prvog i drugog stupnja može se ustanoviti usporedbom automata (koji je analogan čovjeku) i stroja (koji odgovara čovjeku). Na razini automata nadaje se pitanje o prirodi, dok robot drugog stupnja ne mari za čovječnost. Simulakr drugog reda uspostavlja određenu stvarnost koja je bez privida, zrcala i slike. Zapravo se uspostavlja stalna vladavina stroja, odnosno primat mrtvog nad živim radom. Raspušta se prirodni zakon da bi se dobila vladavina tržišnog zakona (vrijednosti) (Baudrillard, 2013: 102-104).¹⁵ Čim takav rad prevlada onaj živi to znači da se serijska proizvodnja povlači pred trećim simulakrumom, (koji se odnosi na stvaranje temeljem modela). Sad kada više nije stvar u podrijetlu ni u svrsi ulazimo u sferu simulacije. Nema više krivotvorine originala, ali ni golemih serija, postoje samo modeli koji su 'odgovorni' za sve oblike. Štoviše, više nemamo posla ni s tržišnim zakonom, nego s onim strukturalnim (Baudrillard, 2013: 106).

¹⁵ Baudrillard s pravom ukazuje da je Walter Benjamin prvi ukazao na posljedice načela reprodukcije. Po njemu „reprodukcija usisava proces proizvodnje“ što se vidi u primjerice u umjetnosti, pa i kinematografiji. Danas sva materijalna proizvodnja spada pod tu sferu (v. Baudrillard, 2013: 105). Isto tako Benjamin kao i kasnije McLuhan su bili oni koji su tehniku shvatili kao medij. Oni su sustavnije od Marxa vidjeli da se (stvarna) poruka ispostavlja „u samoj reprodukciji“ (*ibid.*).

3.2. Treći simulakrum

Simulakri dolaze u svijet binarnih struktura u kojima vlada kod, odnosno molekula što 'isijava' znakove. Riječ je o genetskoj ćeliji u kojoj "miliarde ispreplitanja postavljaju sva moguća pitanja i rješenja, na osnovi kojih se vrši odabir. Jedina im je svrha odgovor" (Baudrillard, 2013: 107-108). Baudrillard je smatrao kako je matematičar Leibniz pretpostavio binarni sustav (moderne) tehnologije, pa i samu simulaciju: "Taj matematički duh, vidio je u tajnovitoj eleganciji binarnog sustava, koji čine jedino nula i broj jedan, samu sliku stvaranja. Jedinstvo Vrhovnog bića, koje djeluje preko binarnih operacija u ništavilu, vjerovao je on, da odatle proizađu sva bića." (Baudrillard, 2013: 107)

Sedamdesetih je godina otkriveno kako se genetika i semiotika neosporno isprepliću. Ustanovilo se da postoje sličnosti (i razlike) u strukturi pripadajućih kodova te da je genetski kod najtemeljniji kad su posrijedi upravo semiotičke mreže. Naročito se popularizirao nalaz da životom i smrću upravlja neodređenost genetskog koda. Baudrillard je, međutim, smatrao da se ništa bitno nije promijenilo. Jedina promjena bila da je poredak svrha i značenja zamijenjen molekulama, a poredak označenika 'prerastao' je u onaj označitelja. Također je tvrdio da se kod koji tvori osnovu moći prilično brka s "idealizmom" molekule. Nadalo se pitanje ima li kod objektivni ili prirodni oslonac? I koliko je DNA mit? Baudrillard je smatrao da je riječ o društvenom i povijesnom programu koji stoga nema ničeg posebno genetičkog. Baudrillard je u svom istraživanju zaključio da se mijenja proizvodnja kapitalističkog društva i to u smjeru u kibernetičkog neokapitalističkog poretka koji radi na posvemašnjem nadzoru. Ta mutacija, prema njemu, znači nestanak Boga, čovjeka i povijesti u korist koda (Baudrillard, 2013: 109-111). Baudrillard je, pored toga, ustanovio da sustav (beskonačnom) reprodukcijom dokida "mit" o svom porijeklu i o svim referencijalnim vrijednostima. One su uspjevale u doba kapitala, no sad kad je zavladao operacionalnost, a kapital prešao u (vlastiti) mit, nikakav (društveni) obrat više nije na vidiku. U trećem simulakrumu i sam diskurs znanost biva uzdrman iliti ostaje bez objektivne reference, iako to čini po "znanstvenoj" šemi drugog reda (Baudrillard, 2013: 112-113).

Baudrillard navodi Disneyland kao savršen primjer trećeg simulakruma. Disneyland je tu da bi maskirao da je cijela zbiljska Amerika Disneyland. Postavljen je kao imaginaran kako bi se vjerovalo da je ostatak stvaran i prikrilo da stvarno više nije stvarno. Prema Baudrillardu, taj zabavni park ima ulogu stroja za odvratanje u svrhu obnove fikcija zbilje (Baudrillard, 2001: 23). On to izražavao ovako: "Taj svijet hoće biti infantiln da bi pružio

uvjerenje kako su odrasli drugdje, u "stvarnom svijetu" i kako bi sakrili da je istinska infantilnost posvuda, a ona je infantilnost samih odraslih koji se dolaze ovdje igrati djeteta da bi sebe obmanjivali o svojoj zbiljskoj infantilnosti" (Baudrillard, 2001: 24). Baudrillard je ustanovio da je Disneyland prototip te svrhe jamčenja, tj. da načelo realnosti nije osporeno. U svim područjima se reanimiraju apsolvirane sposobnosti, društvenost, itd. (Baudrillard, 2001: 25). Afera Watergate, smatra Baudrillard, predstavlja isti scenarij iluzije koji prikriva rad simulacije. Watergate je, kako je ustvrdio, bio tek zamka/varka koju je sustav podmetnuo; puka simulacija (skandala) u 'obnoviteljske svrhe'.¹⁶

Krajnji oblik simulacije je nuklearno naoružanje. Riječ je o prethodnom postojanju stvarnog rata pomoću sustava znakova razaranja. Baudrillard je smatrao da simulacije nuklearne katastrofe i filmovi poput *Kineskog sindroma* prethode i ustvari onemogućuju događaje poput onog u Harrisburgu. Zapravo je film stvarni događaj, ili model, a Harrisburg njegov simulakr (Horrocks i Jevtic, 1993: 117). Umjesto eksplozije, dolazi do implozije što se ispostavlja kao puno opasniji scenarij. Tako efekt televizije nadmašuje efekt Watergatea i širi se u "efekt Harrisburga". Cilj nuklearnog ustroja je prema Baudrillardu medijska strategija odvratanja koja vodi ka postavljanju najvećeg zamislivog sustava nadzora. Tamo gdje se razrađuje sustav nadzora koji se ne može razvrgnuti, gdje pojam sigurnosti biva sveprisutan, gdje norma sigurnosti nadomješta zakonski sustav raste drugi sustav, onaj odvratanja i oko njega se stvara „društvena i politička pustinja“ (Baudrillard, 2001: 54-55). Tako se "ravnoteža straha" temelji na neizvjesnosti nuklearnog sukoba te je u tome, kako, kaže, prava zaraza: "nikad biološka i radioaktivna, već mentalna destrukcija putem mentalne strategije katastrofe." (Baudrillard, 2001: 82)

Bez obzira na odvratanje imamo sve više događaja, no oni su tek simulacija što potvrđuje tezu o kraju povijesti. Baudrillard za primjer uzima rat u Vijetnamu koji je, kakao tvrdi, prikazao samo "miroljubivu koegzistenciju" dviju supersila. Cilj SAD-a, koje su na kraju napustile Vijetnam, (ali, dobile rat) bio je razaranje pretkapitalističkih struktura, odnosno simboličkih oblika razmjene, jezika kako bi se mogla uspostaviti "društvenost". Nije bilo važno je li to komunistička ili kapitalistička vlast (Baudrillard, 2001: 58-60). Za

¹⁶ To se vidi u filmu *Deep Throat* u kojem republikanci "iz sjene" uvlače u svoju igru ljevičarske novine da bi smijenili Nixona. Za Baudrillarda ljevica tako spontano radi za desnicu, kao što desnica radi za ljevicu (Baudrillard, 1981: 28). Cilj kapitalističkih struktura bio je da Watergate smatramo nemoralnim i da ga osudimo, ali da se jamči preživljavanje kapitala (Horrocks i Jevtic, 1993: 113). Baudrillard se tako ne libi kritizirati kapital tvrdeći da se povijesno okoristio razaranjem referencijalnosti, svrhovitosti, razlikovanja, sve da bi uspostavio "zakon jednakovrijednosti" i razmjena": "Premda je podržavao načelo stvarnosti, bio je prvi u njegovu ukidanju uništavanjem uporabne vrijednosti, svake stvarne jednakovrijednosti,..." (Baudrillard, 1981: 37).

Baudrillarda to je bio virtualni rat: "Što imamo bolji uvid u "živa" ratna događanja, to više stvarnost postaje informacija koja oponaša odvijanje događaja. Većina novinara na "fronti" dobiva informacije od CNN-a." (Horrocks i Jevtic, 1993: 119).

U simulaciji su svi znakovi razmjenjivi, i to zato što se simulacija ne zasniva na referentu, već na modelu. S obzirom da stvarnost više nije raspoloživa opcija, nije više moguća ni iluzija. Polovi istine i laži urušavaju u sebe same (Horrocks i Jevtic, 1993:114). To "implodiranje" dva razlikovna pojma predstavlja kraj dijalektike i početak simulacije, kao što je to i Orwell pretpostavio (i to formulacijom "rat je mir"). Baudrillard je smatrao da je ista stvar i s mnogim drugim 'događajima', koji se mogu svesti na puku medijsku simulaciju radi održavanje nekog "povijesnog" ostvarenja, tvrdeći pritom da to što je simulakrum ne umanjuje njihovu tragičnost te da i "tijela i dalje pate" (Baudrillard, 2001: 60-61). Tako je Baudrillard na temelju svojih uvida "prognozirao" u članku objavljenom 1991. u časopisu *Libération* da se Zaljevski rat neće dogoditi. Nakon njegova izbijanja tvrdio je da je imao pravo, tj. da se dogodila samo preventiva rata. To je opravdao tvrdnjom da u njemu nije bilo neprijatelja s obzirom da je Sadam Hussein kao saveznik podupirao američke intervencije na Srednjem istoku (Horrocks i Jevtic, 1993: 118).

Možemo zaključiti da u svijetu simulakruma ništa više nije sigurno osim fikcije i inscenacije: "Ne radi se više o ideologiji rada, već o scenariju rada, kao što se ne radi više o ideologiji vlasti, već o scenariju vlasti. Ideologija odgovara samo zlouporabi stvarnosti putem znakova, a simulacija odgovara zaobilazanju stvarnosti i njezinom udvostručenju u znakovima" (Baudrillard, 2001: 44).

3.2.1. Jednosmjerna (ne)komunikacija

S obzirom da mediji uvelike sudjeluju u oblikovanju naše percepcije o realnosti, a Baudrillard je velik dio svog rada posvetio njima, u ovom dijelu riječ je o njima. Paradoksalno je sve to budući da često izražava odbojnost prema masovnim medijima i komunikacijama. Baudrillard smatra da Marx u svojoj materijalističkoj analizi isključuje jezik, znakove i komunikaciju. Njegova teorija stoga nema koherentnost. Što onda ljevica radi? Prema neomarksistu Hansu Magnusu Enzensbergeru ljevica drži da je danas, u

nedostatku bolje ideje, dovoljno optuživati masovne medije da su instrumenti laži odnosno ideologije. Tako ljevica ne može shvatiti da su mediji potentna proizvodna snaga.

Baudrillard pak smatra da masovni mediji ne proizvode komunikaciju nego zabranjuju odgovor jer oni djeluju tako da im se ne može odgovoriti. Može li tu primjerice Internet nešto promijeniti? Prema Baudrillardu, kod Interneta je posrijedi samo još veća inačica ne-komunikacije jer smo suočeni s previše informacija s premalo smisla. Informacija inače proizvodi smisao, ali se teško nosi s pretjeranim gubitkom smisla. Premda lako možemo prihvatiti da je za socijalizaciju ključna konzumacija medijskih poruka, za Baudrillarda je stvar obrnuta. Naime, gubljenje smisla je, kako ćemo vidjeti, izravna posljedica izloženosti informacijama, tj. medijima. Kako je to uobičajeno u njegovim spisima, svuda pa i ovdje stvar je u 'insceniranju' u čemu, u krajnjoj liniji, pretjerujemo. Sustav (tj. simulakrum) se s naporom održava, ali sve suprotno tome vodilo bi u ambis obesmišljene realnosti. Mediji su tako za njega predvodnici razaranja smislenosti kolektivnog bivanja. No što učiniti s tim gubitkom smisla?

Baudrillard u knjizi *Simulakrumi i simulacija* (2001) pomaže da cjelovitije shvatimo o čemu je riječ. Kreće od tri hipoteze. Prva je već najavljena, a riječ je o gubitku smisla koji se pojačava (kako smo vidjeli) ukoliko imamo suvišak informacija. Druga je ona koja kaže da informacija nije istodobno i značenje zato što je došlo do onog što on zove 'odvrćući učinak informacije' (*ibid.*, 114). Za njega je upravo šokantno to što je prihvaćeno da se „socijalizacija posvuda mjeri prema izloženosti medijskim porukama“ i da je „potencijalno asocijalan onaj koga mediji zanemaruju“. To tumači na sljedeći način: „materijalna proizvodnja, usprkos nefunkcioniranju i iracionalnosti, ipak završava s viškom bogatstva i društvenom svrhovitošću“ (*ibid.*, 114-115). Posrijedi je, međutim, mit do kojeg svi držimo jer bi se bez njega „urušila vjerodostojnost našeg društvenog uređenja“ (*ibid.*). Baudrillard ulaže puno napora da nas uvjeri da je „činjenica da se ono urušava ... jer ondje gdje mislimo da informacija proizvodi smisao, događa se suprotno“ (*ibid.*).

On, naime, uopće ne dvoji da „informacija proždire vlastite sadržaje“ i tako dokida društveno, ili komunikativno što je kod njega zapravo jedno te isto. Prvi razlog za tako nešto dolazi od pojave koju zove „iscrpljivanje u insceniranju komunikacije“. Kako smo već najavili, ne zbiva se proizvodnja nego gubljenje smisla koje nadolazi od potrebe suvremenog društva da sve nas neprestano uključuje. Primjerice, izravno javljanje slušatelja/gledatelja u radijski/televizijski/internetski program pod parolom 'to se i vas tiče, vi ste događaj' (n. p.

ibid.). U tom kolopletu odvija se ono što zove „halucinacija komunikacije“ koja se mora održati po svaku cijenu. U suprotnom nam prijeti „zbilja potpunog gubitka smisla“ koji se odvija u procesu koji je „kružni – proces simulacije, hiperstvarnog, Hiperstvarnost komunikacije i smisla“ (*ibid.*, 116). Sve u nastojanju da sve bude „stvarnije od stvarnog“. Posljedično, nestaje upravo stvarno.

Iz toga Baudrillard izvodi da se društveno svodi na *varku* „kojoj se pridružuje snaga *mita*“. Međutim, ovaj autor ne bi on kad ne bismo odmah pročitali da zapravo „*vjerujemo i ne vjerujemo*“. Dobivamo i savjet: „Mit postoji ali valja se paziti vjerovanja da ljudi u njega vjeruju“. Po svemu ne treba ponavljati grešku na kojoj egzistira svaka kritička ideja. Računa na „pretpostavljenu naivnost i glupost ljudi“. Vjerojatno je važnije to da se zbiva „rastakanje društvenog u neku vrstu nerazumljivosti“ koja za mase znači da su izloženost njegovoj 'imploziji' (*ibid.*, 117).

Nakon ovog, Baudrillard se okreće McLuhanovoj izreci *Medium is message* i želi ga dopuniti. Pokazuje se da „ne postoji samo implozija poruku u mediju, nego usporedno postoji i implozija samog medija u stvarnom ... u nekoj vrsti hiperstvarne izmaglice“ (*ibid.*, 118). On nadalje zaključuje da je McLuhanova izreka svojevrsni „kraj medija“, a izravna je posljedica toga da je „uzalud snivati putem sadržaja, uzalud je snivati i revoluciji putem forme, budući da su mediji i stvarno odsada samo jedna izmaglica čija je istina nepronicihna“ (*ibid.*, 119).

3.2.2. O formi zavodjenja

Glede reklame, Baudrillard tvrdi da je tu riječ o „formi ... u kojoj se svi posebni sadržaji dokidaju u samom trenutku kojem se mogu prepisati jedni u druge, dok je svojstvo izričaja 's težinom', artikuliranih oblika smisla (ili stila), da se ne mogu prevesti jedni u druge kao ni pravila neke igre“ (*ibid.*, 126). Nadalje, on pokazuje kako u zapadnim društvima postoji približavanje propagande i reklame i da ta „konvergencija određuje naše društvo, u kojem više nema razlike između ekonomskog i političkog, jer njime u cjelini vlada jedan te isti jezik, dakle, jedno društvo u kojem je politička ekonomija, doslovno govoreći, napokon u potpunosti ostvarena“ (*ibid.*). To on naziva „uključenost u jezik bez proturječja, kao san, jer njome prolaze samo površni naboji“ (*ibid.*). U tom smislu „društveno postaje reklama, traži plebiscitarnu potporu nastojanjem da nametne svoj logo“ (*ibid.*, 127). Zapravo reklame

posvuda tvore 'višak društvenoga' tako da je „apsolutna društvenost napokon ostvarena u apsolutnoj reklami ... društveno kao scenarij, čija smo mi zanesena publika“ (*ibid.*). No Baudrillard smatra kako se to sve odnosilo na komercijalne početke „svijeta u ekspanziji“ ali „svijet robe nije više taj: sada je zasićen svijet u involuciji“ (*ibid.*, 133). Taj svijet se urušio jer postoji samo „opscena i prazna forma“ robe, „a reklama je ilustracija te zasićene i prazne forme“. Zapravo reklama prije nije bila nikako podređena, jer je bila svojevrsno zrcalo okrenuto čudima političke ekonomije. Primjerice shopping centar u Parizu Forum des Halles, kojeg Baudrillard uspoređuje s „posmrtnim luksuzom pohranjene robe, prozirne na crnom suncu, sarkofag robe“ (*ibid.*, 134). Isto stoje stvari s Beaubourgom: „čudni predmeti, te superigračke jednostavno dokazuju da je naša društvena monumentalnost postala reklama“ (*ibid.*, 133).

S pretpostavkom da nema više genetskog koda, nego samo njegovog modela, okruženi smo svekolikom digitalnošću, čiji je striktni oblik pitanje/odgovor. Kao osnovni oblik društvenog nadzora sveprisutan je test koji radi na neutralizaciji (označenog) u ime koda. Obzirom da nema više referencije, svaki znak i poruka predočuje nam se u obliku pitanja/odgovor kao u slučaju referendumu. Tako odgovor koji je sadržan u pitanju nameće značenje (Baudrillard, 2013: 114). Moderni mediji, prema McLuhanu, traže veće sudjelovanje, a uloga poruke više nije informacija, nego test, ili kontrola tako da svi odgovori već postoje. Danas predmeti i medijske poruke “proizlaze iz nekog odabira, montaže“, odnosno prethodno su “testirali 'stvarnost' postavljajući joj samo ona pitanja koja su im 'odgovarala’”. S obzirom da se sve 'uokviruje' na temelju odabranih pitanja i uzoraka odgovora, “javno mnijenje” je u tom smislu 'montirana hiperralnost'. Prodor takvog binarnog obrasca slabi svaki diskurs, a reprezentativna su mišljenja isparila u “hiperrealnoj logici montaže” (Baudrillard, 2013: 115-117).¹⁷

Baudrillard je smatrao da preko ispitivanja i medija ljudi sudjeluju u “uprizorenju političkog polja“, koje je “hiperrepresentativno za ama baš ništa” s obzirom da su ispitivanja pretenzije neke skupine, i prema tome, svojevrsna manipulacija (Baudrillard, 2013: 120). Problem metode kruga pitanja/odgovora je taj što se mogu dobiti samo simulirani odgovori što na kraju ispadne “samoispunjavajuće proročanstvo“. Sve to utječe na različite znanosti,

¹⁷ Treba reći kako je McLuhanova formulacija *Medium is Message* ostvarena u simulakrumu trećeg stupnja što znači da mediji (montažom, sažimanjem i interpretacijom) vode proces značenja/smisla. Prema Baudrillardu McLuhan je predvidio da je razdoblje novih medija 'taktično' razdoblje jer se stalno vrše ispitivanje i opipavanje “taktičkom” metodom. Riječ je moguće o ideologiji dodira koja nadomješta ideju društvenog odnosa” (Baudrillard, 2001: 118).

primarno psihoanalizu i sociologiju (Baudrillard, 2013: 124). Ta se forma odražava u binarnosti matrice koju Baudrillard uspoređuje s pozicijom upravljanja dvije supersile pri čemu će „matrica ostati binarna“. Binarni sustav ustvari strukturira digitalni prostor.

3.2.3. Reality televizija-početak virtualne realnosti

Što se tiče televizije, Baudrillard je izrazito pesimističan. Naime, dio smo igre zasnovane na neprestanom prebiranju po kanalima u čemu nismo pretjerano sretni. Baudrillard preferira film tvrdeći da 'tv' više nije slika za razliku od (privida) filma koji funkcionira s mitom i potiče maštu. Tako, primjerice "reality televizija" donosi nam stvarnost u njezinoj krajnjoj banalnosti. Njena forma govori više o djelovanju i učincima televizije nego o privatnom svijetu drugih što, zaključuje Baudrillard, označava početak virtualne realnosti. Primjer je dokumentarac o obitelji Loud koja je doživjela svoj brodolom nakon sedam mjeseci snimanja. Postavlja se pitanje kako bi to sve završilo bez kamera? (v. Horrocks i Jevtic, 2004: 128). Taj eksperiment je pokazao da je došlo do kraja 'pantoptičkog sustava' gdje je zbrka 'pošiljatelj/primatelj' osnovna formula tog, po današnjim kriterijima, samo uvjetno rečeno, novog doba. Ispada kako smo mi Loudovi, reducirani na povlačenje u medijima i nasilje o čemu danas zorno svjedoče brojni *reality* programi koji se pozorno prate u susjednoj Srbiji (npr. Zadruga).

O medijima, prema Baudrillardu, moguće je misliti kao da je riječ o nekoj vrsti (genetskog) koda koji nema druge funkcije do da vodi promjene zbilje u tzv. hiperzbilju. Televizija je u tom slučaju poput DNA efekta (nestaju naime suprotni polovi određenja, uzrok/posljedice, subjekt/objekt). Stoga kada su polovi potpuno spojeni, početno se pretvara u završno i znači samo jedno, da 'implozijom smisla' zaživljava simulacija. Ona je zapravo dominantna na svakom području, političkom, biološkom, psihološkom i medijskom i kada nigdje više nije moguće razlikovati dva pola, dobivamo simulaciju (Baudrillard, 2001: 50-52).

18

¹⁸ Kritika televizije otkrila je Baudrillardovo zanimanje za klasu kao važan čimbenik u društvenom smislu iako iz današnje perspektive njegovo viđenje treba prilično relativizirati. Naime, televizija više nema takvu ulogu u svijetu kulture. Što on zapravo kaže? Više klase slabo gledaju televiziju, a srednja se klasa njome koristi zbog

Na polju Interneta se ponovno potvrđuje da je to 'posvuda' ono što je bilo razdvojno, iliti pomiješano. Posvuda je samo izgubljeni odmak između polova te stvarnog i njegove kopije. Zbog te zbrke pojmova, sudara polova, prestaje potreba za vrijednosnim sudom (u umjetnosti, moralu odnosno politici). Baudrillardovski rečeno, 'ukidanjem pathosa', sve propada u ono nerazlučivo: "Posvuda gdje se događa ta zbrka, taj sudar polova, imamo tvorbu mase. S rastom praznine, to više stupamo u ekran, u virtualnu stvarnost. Stupamo u život kao u neki ekran. Oblačimo vlastiti život kao neko digitalno odijelo."(Baudrillard, 2006: 67).

Za razliku od fotografije, filma ili slikarstva, gdje postoje prizor i pogled, video slika uvodi neku vrstu uvezivanja, tj. pupčanosti ("taktilne" interakcije, kao što je govorio McLuhan). Upadamo u supstancu slike da bismo je moguće promijenili. Danas se svi natječu u dokinuću rascjepa gledatelj/glumac, uranjanje gledatelja u spektakl čime, po Baudrillardu, samo svjedočimo njegovu kraju. Recept je jednostavan: kad su svi glumci, nestaje radnje, gledatelja i pozornice (Baudrillard, 2006: 68). U sferi virtualnog ništa nije prikazivo. To nije pozornica, već potpuno uvezivanje, a bezbrojne slike koje nam dolaze iz te medijske pozornice ne pripadaju sustavu reprezentacije, nego u poredak dekodiranja odnosno vizualne komunikacije. U toj je sferi gotovo nemoguće prikazati neku političku stvarnost. U tom smislu, isto tako nije moguće prikazati rat pa se njegovoj tragediji pridodaje 'nesreća' njegove reprezentacije uslijed hipervizualizacije samog događaja.¹⁹ Virtualni stroj je zapravo onaj koji "vam govori, koji vas misli. Vi ste u isti mah koder i dekode. Sustav tako besciljno i nesvrhovito djeluje bez cilja i svrhe, a jedina što mu preostaje jest 'beskonačna involucija'. Otuda "ugodna vrtoglavica te elektronske interakcije koja djeluje kao droga" (Baudrillard, 2006: 74). U njoj izgleda kao da možemo proboraviti cijeli život. Privlačnost interneta stoga ne potječe od želje za informacijama i spoznajom koliko od mogućnosti da se raspršimo u nekom "fantomskom prijateljstvu". Tako prema Baudrillardu virtualna realnost mnogo omogućuje, ali istodobno vrlo vješto porobljava. Tu je subjekt do kraja ostvaren, no kad dosegne tu 'savršenost', pretvara se u puki objekt. Virtualno ne treba stoga držati stvarnošću odnosno promatrati ga putem kategorije, recimo, racionalnog (Baudrillard, 2006: 74-75).

njezinog obrazovnog učinka (primarno se radi o dokumentarnim filmovima odnosno vijestima). TV je daleko od toga da bude ključna stvar u njihovoj kući. S druge strane, donjim klasama TV pruža nemali užitak, gledaju ju prilično pasivno iako znaju negodovati glede ponekih sadržaja i to sve kako bi, prema Baudrillardu, prikriili svoju kulturalnu nesolidnost. Televizija im je naravno ključna stavka u njihovim domovima (Horrocks i Jevtic, 2004: 132-133).

¹⁹ Baudrillardovi primjeri su danas uglavnom zastarjeli jer spominje ratove od prije trideset, četrdeset godina. (npr. Irački, ili Zaljevski rat). Mi danas prisustvujemo ratu u Ukrajini, ali bi autorova poanta bila ista jer ekran baš ništa ne odražava, već stvara sam ekran.

Svi međutim pripadamo jednoj i jedinoj stvarnosti. Posrijedi je jedinstvena sudbina koju nije predaleko od žudnje koja se zajedničarski ostvaruje. Tu Baudrillard ističe kako smo unutar tzv. Stockholmskog sindroma, taoci informacija, no to ne odbijamo priznati (Baudrillard, 2006: 127). No iako nam je danas sudba kretanje prema virtualnoj nadmoći, posvemašnjem nadzoru i apsolutu 'sigurnosti', izloženi smo 'mogućnosti događaja'. Ono što Baudrillard naziva 'tehnička savršenost' i 'apsolutna prevencija' nikad neće biti potpuna da bi se moglo reći da je (sudbonosni) događaj završio svoje pojavljivanje. Uvijek će postojati mogućnost za uznemirujući odnosno katastrofični događaj koji će, u najmanju ruku, izložiti golemom riziku kolotečinu (naizgled) neupitnog svjetskog poretka. Možda je prikladna metafora takve situacije onaj video-umjetnik koji je tijekom rujna 2001. snimao poluotok Manhattan kako bi zabilježio 'činjenicu' da se ništa ne događa (snimanje 'ne-događaja') i onda je odjednom 'banalnost' pukla pred objektivom kamere uključujući *Twin Towers* (Baudrillard, 2006: 129). No može li taj događaj biti isto tako insceniran kako bi se uspostavio upravo neki željeni poredak, primjerice, u ime tzv. sigurnosti? Odnosno može li ovdje, na tragu moguće Baudrillardove teorije urote, na djelu biti tek (teorijsko-politička) metodologija po kojoj se tvori problem, stvara reakcija i zatim trenutno nudi 'rješenje'?

3.2.4. Masa i mediji

No tko je odgovoran za taj gubitak smisla i svega ostalog? Jesu li mediji ti koji neutraliziraju smisao i proizvode 'informnu' masu ili je masa ta koja izvrće bez odgovora sve poruke koje oni proizvode? Odnosno jesu li mediji na strani vlasti u manipuliranju masama ili su na strani masa u ukidanju smisla, u nasilju nad smislom? Iako je Baudrillard u jednu ruku zauzeo stav da su primatelji medijske poruke žrtve medija, naročito na početku svoje kritike, kasnije je u svom radu ustvrdio da je odnos između masovnih medija i masa izrazito međuovisan. Naime, mediji su, zaoštreno rečeno, masa, ali važi i obrnuto. (Baudrillard, 2001: 120). Mediji manipuliraju sa smislom i besmisлом istodobno, prenose simulaciju koja je dio sustava i koja ga istodobno razara. Spram tog sustava mi smo u double-bind položaju. (Baudrillard, 2001: 121). Drugim riječima pošiljatelj u isto vrijeme šalje dvije kontradiktorne poruke, a što god primatelj odabrao, pogriješit će, uslijedit će kazna i negativna posljedica. Kao što se očekuje od djeteta da postane odgovoran subjekt, ali i poslušni objekt. Njihov je odnos Baudrillard pokušao izvesti u *Beaubourg efektu* (1982.) Beaubourg je umjetnički centar

koji za Baudillarda predstavlja model našeg društva oglašavanja i (nadolazeće) implozije. Baudrillard tvrdi da je kultura mrtva, a Beaubourg model to oslikava. Zapravo je sama ideologija "kulture proizvodnje" rušilačka za kulturu (Baudrillard, 2001: 93). Međutim, on ne prihvaća ono što ističe kritička misao koja tvrdi da su muzeji i kulturni centri sredstva manipuliranja masom. Isto tako odbacuje stav da nam oni pomažu u sofisticiranijem razumijevanju kulturnih dobara. Razlog njegova odbacivanja sažima Sarup: "kada mase uđu u Beaubourg one se ne konformiraju službenoj kulturi, već one unište mit sistema. One simuliraju i igraju se s njenim modelima. One ne traže smisao od kulturnih objekata jer znaju da nemaju značenje, već su samo simulacija" (Sarup, 1993: 166). Baudrillard zaključuje da mase pronalaze strategiju samo-isključivanja kako bi osporile 'kod' te samo formalno prihvatile uspostavljenu simulaciju.

3.2.5. Žrtve ili saučesnici?

Ključno je pitanje: jesu li ljudi stoga žrtve simulacije, ili imaju slobodu i sami se odlučuju na suradnju s (tehničkim) poretkom? Baudrillard smatra da ako je nesreća slučajna, zlo je nešto sudbonosno te je ono iskonska moć kao takva (Baudrillard, 2006: 132). Naše nesreće koje su pak slučajne potječu od našeg zloduha, što je, po svemu, sudbonosno. Shvaćanje nesreće posvuda se zapravo zamjenjuje „inteligencijom Zla“. Ta vrsta 'inteligencije' teži odbiti 'pretpostavku o nedužnosti'. Ako se smatramo nesretnim, držimo se žrtvom (i nedužnim), no Baudrillard tvrdi da nema osnove za nedužnost. Stoga je bolje imati udio zla, nego nešto takvo u nesreći. To potkrjepljuje tvrdnjom kako se često zna reći da je žena žrtva zavođenja, odnosno da nije čimbenik zavedenosti, što onda vrijeđa samu ženstvenost. Žrtva ustvari prestaje biti žrtva (aktivnim) sudioništvom u svojoj nesreći. Riječ je stoga o tzv. Stockholmskom sindromu u kojemu se talac zapravo priključuje otmičaru, čime participacija žrtve biva „ironička bit zla“. Baudrillard na kraju tvrdi da što je veća isprepletenost doba i zla, prijelaz u dobro postaje, recimo to tako, klizav što u konačnici radi na dokidanju razlike između njih (Baudrillard, 2006: 145-147). S tim u vezi on se referira na vjerovanje kako je čovječanstvo dužno Bogu stvoritelju koji šalje Krista da nas izbavi grijeha, ali ne i Posljednjeg suda što je u konačnici, po ovom autoru, vrlo uspješna manipulacija. No s obzirom da je "Bog mrtav", mogli smo se tako 'razdužiti', no odlučili smo se na suprotno, uvećanje duga, odnosno nastavkom statusa žrtve (Baudrillard, 2006: 148-149). Čini se kako je

Baudrillard htio reći da zbog odsustva Boga ljude više ništa ne ograničava da budu slobodni i čine što ih je volja bez rasuđivanja o moralnosti, no oni i dalje preuzimaju ulogu žrtve te sudjeluju u vlastitoj nesreći. Zaključuje da nam je Božja odsutnost samo odmogla te, po mom sudu, kontroverzno tvrdi kako je sam Bog zapravo sukrivac za to. Sam Bog sklapa pakt s načelom zla" (Baudrillard, 2006: 149).

To Baudrillard ilustrira pričom o Lilit i Šekini. Kada se prva žena Lilit pobunila protiv Adama i napustila ga, Bog je stvorio Evu iz Adamovog rebra poradi društva. Tad je stvorio i sebi ženu, Šekinu. Ona ga je pak ostavila jer je posumnjala u njega poradi njegovog lošeg odnošenja prema Židovima kada je razoren Jeruzalemski hram. Šekina odlazi u svijet kako bi činila dobro, a Bog ljubavnici Lilit koja jest načelo Zla. Bog tako vara svoj odnos sa svijetom te tako obesmišljava integritet, svoje jedinstvo sa Šekinom zbog saveza s dualnošću. Lilit postoji *in principio suo*, u punoj autonomiji za razliku od Eve, zbog čega postaje simbolom Zla. Dok Šekina i dalje doprinosi dobru, Lilit nastavlja sa Zlom i to s Božjim pristankom (Baudrillard, 2006: 148-150). Tako je za Baudrillarda moralni zakon slabašan u odnosu na poredak Zla te dualnost Dobra i Zla opstaje, a totalitet nestaje.

Svijet u kojem živimo je stoga zasićen: "Kada se nagomilaju znakovi Dobra, počinje doba Zla i njegove transparentnosti. Prijelaz istinitog na lažno, sa stvarnog na simulakrum, s Dobra na Zlo... Eksces zdravlja povlači sa sobom virus i zarazu. Eksces sigurnosti izaziva novu prijetnju. Eksces kapitala uzrokuje slom. Eksces informacija izaziva činjeničnu neodlučivost i duhovnu pomutnju" (Baudrillard, 2006: 184-185). Baudrillard se pita ima li jednako prostora na zemlji za prirodne i umjetne vrste? Za svijet i njegova dvojnika? Informacija, proizvodnja i komunikacijski alati dio su umjetne inteligencije. Stoga je temeljno pitanje što da se dogodi eksplozivna akumulacija svega toga? (Baudrillard, 2006: 186) U svakom slučaju višak nečeg dovodi do njegovog isključenja: "Višak društvenog isključuje nas od društvenog, višak politike isključuje nas od politike i višak stvarnosti nas isključuje od stvarnosti. Samo jedno biće više, i sve je prenapučeno" (Baudrillard, 2006: 187). Baudrillard zaključuje da se nalazimo na kraju povijesti i to u smislu njenog linearnog trajanja, ali i kraju događaja u njegovu 'radikalnu diskontinuitetu'. Zapravo je na djelu samo puka očiglednost (aktualnosti) koja biva izrazito halucinogena i fikcijska (Baudrillard, 2006: 197).

3.2.6. O povijesti i (post)ljudskom stanju

Teza o kraju povijesti nama je općenito poznata preko Francis Fukuyama koji ju je iznio u knjizi *Kraj povijesti i posljednji čovjek* (1992: 7-25). Fukuyama smatra da je povijest završila pobjedom liberalne demokracije nad svim oblicima totalitarizma. Zapravo ona je prije ostvarena kao ideja, ali će se nakon određenog vremena i potpuno praktično ostvariti. Vlastitu inačicu iznio je i Jean Baudrillard i moglo bi se reći kao su to bile njegove posljednje misli. Njegova pozicija je predvidiva budući da tvrdi da kraj povijesti znači njen svojevrsni povratak i to preko simulacije. Kako bi moglo doći do takvog ishoda? Iz njegova učenja proizlazi da je povijest kao takva model simulacije. Sve je *kao* povezano i smisao je neupitan, ali je prije da se događajima upravlja dodatnom 'montažom'.

Sve u svemu, Baudrillard nije sklon dijalektičkom shvaćanju kraju povijesti, koji nas (kao) oslobađa neugodnih proturječja. On zapravo sve to vidi kao odustajanje od tretiranja događaja kao ključa povijesti. Prosvjetiteljstvo je, što se njega tiče, isto tako odbačeno pa i u onom obliku koji nudi Habermas (komunikacijsko djelovanje, čisti javni govor ...). Drukčije stoje stvari kad je posrijedi Friedrich Nietzsche. Baudrillard mu se priklanja u svom protuprosvjetiteljskom nastojanju da ospori tzv. objektivne istine tvrdeći da je riječ o "iluziji za koju smo mi zaboravili da je iluzija". U najboljem je slučaju dvosmislena, a najgorem vodi smrti. Alternativa bi pak bila samosvjesna iluzija. Upravo se njome Baudrillard inspirirao kako bi iluziju proglasio formom post-modernističke svjetske pojavnosti, koji se zbivaju unutar stvarnosti masovne komunikacije koja je danas izrazito tehnologijski akcelerirana. Tako oni dijele mišljenje da nema izvlačenja iz modernosti, već samo njena ubrzana radikalizacija (v. Horrocks, 2001: 20 - 22).

Baudrillard u konačnici ima dvije teze o razlogu kraja povijesti.²⁰ Prva se odnosi na sveopće ubrzanje (na osnovi tehnologije) medija, ekonomije, politike, ali i odnosa seksualnosti. Time je ponajprije izgubljeno polje stvarnog i povijesti. Druga teza je suprotna toj tezi jer nastupa tvrdnjom da povijest usporava zbog tzv. "šutljive većine". Društveno ne trpi od nedostatka informacija i komunikacije, nego od zasićenosti (proizvod gustoće gradova, roba i poruka). Iz toga on zaključuje da je dovršenost povijesti posljedica usporavanja pa i ravnodušnosti (Baudrillard, 2013: 240-241). Povijest se stoga ukida tako što prestaje tzv. linearno vrijeme. To je tako budući da je to vrijeme povijesti, tj. njenog odvijanja, jer je

²⁰ O tome vidi odličnu raspravu u Santrac (2019).

zasnovana na slijedu uzrok/posljedica. Na kraju tog vremena se zbiva katastrofa, odnosno tzv. Posljednji sud (u kršćanskoj pa i marksističkoj inačici). Baudrillard, međutim, pita teži li hiperrealnost ukidanju Posljednjeg suda, ili Apokalipse? Njegov zaključak nedvojbeno ukazuje kako su svi objavljeni 'krajevi' neosnovani. Povijest naime nema veze sa svojim ostvarenjem. Tako se događaji ustvari izmjenjuju, ali i raspršuju u prije spomenutoj ravnodušnosti (Baudrillard, 2013: 245-246).²¹

Iz ovih razmišljanja možemo spoznati i neke pravilnosti naše današnjice. Primjerice, kad je posrijedi tzv. virtualna stvarnost onda Baudrillard tvrdi da ona nadolazi nakon tzv. kraja povijesti: "to jest, obzor programirane stvarnosti u kojemu sve naše tjelesne i društvene funkcije (pamćenje, osjećanje, inteligencija, seksualnost, posao) postupno postaju beskorisne" (Horrocks, 2001: 39). Horrocks nadalje tumači Baudrillarda i tvrdi da se prethodni ljevičarki „san o kraju otuđenja, oslobađanju subjekta od neizravnog i otuđenog odnosa prema životu, radu i kulturi može se ostvariti, ali do zastrašujućeg stupnja. ... nakon što je dokinuto otuđenje humanistički subjekt je postao posjednik nekog identiteta, prije nego što je ostvario subjektivnost kojoj je težio“ (Horrocks, 2001: 50). U nastavku je ustvari još i jasniji kada spominje 'novi društveni ugovor': "Svatko je opsjednut stjecanje statusa žrtve u novom društvenom ugovoru, što je odgovor na nedostatak uvjerenja, odgovor na državnu obznanu prema kojoj svatko mora preuzeti odgovornost za vlastiti život i posljedica činjenice da pripadamo vrsti koja reciklira katastrofu ... sada kada su svi slobodni i rečeno im je da se sami brinu za sebe, suočeni su sa spoznajom da ne žele biti slobodni ... rješenje je boriti se bez osjećaja da si žrtva, polazeći od zla, nikad od nesretnog udesa" (Horrocks, 2006: 55-56). Tako je, zaključuje Baudrillard, politička korektnost krivotvorina koja je „pokvarenija od onog što se pokušava sakriti“ (c. prema, Horrocks, 2006: 56). To njegovo viđenje iz današnje perspektive može biti kontroverzno, ali treba reći da se Baudrillard suprotstavlja i onom što zove „genetski poredak beskrajnog eksperimentiranja s našom vrstom“ što njegovo učenje čini beskrajno aktualnim u današnjim ponešto transhumanističkim okolnostima (*ibid.*).

²¹ Horrocks daje poticajno tumačenje ovog stava. Baudrillard, po njemu, vidi napredak kao svojevrsnu rutinu unutar potrošačkog društva koji uvijek potrebuje interpretaciju 'novog'. Ono je neizostavno jer utječe na funkcioniranje poretka. Međutim, 'novo' se nerijetko kosi s napretkom što iznova potiče osjećaj 'kraja povijesti': Zapravo je suprotno jer „novo je ono što svijetu omogućava da ostane isti“ (Horrocks, 2001: 31).

4. ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti da kraj simboličkog poretka kakav je manje-više bio poznat u arhaičnim društvima predstavlja početak simuliranja realnosti. Predodžba o realnosti zasigurno je kroz čitavu modernost počevši od njenog samog početka, razdoblja renesanse, uvelike ovisila o znakovima. Budući da je znak bio arbitaran, te se odnosio na predodžbe, činilo je to ljude nepovratno izloženim manipulaciji. Ti su se označitelji uvelike vezivali za ugled odnosno stvarali su predodžbu vrijednosti. Primjerice, ako je kupnja određene robne marke predstavljala status, onda je njen konotativni smisao imao (veću) težinu nauštrb funkcionalnosti. Znak je u tom razdoblju prekrivao, ali i iskrivljavao realnost oslanjajući se, kroz forme poput kazališta i slike, na reprezentaciju. Industrijska je revolucija je novom tehnologijom započela masovnu proizvodnju znakova koji više nisu računali na "stvarnost" već isključivo na serije. Znak stoga više nije određivao prestiž, već razmjensku vrijednost. Vrijednost predmeta određena je, naime, njenom 'težinom' u razmijeni što je posredovano novcem. Osim potrebe za radom, prevladala je mentalna predodžba o vrijednostima koje je 'posredovala' ideologija.

Nakon što su se u Drugom svjetskom ratu ideologije tragično kompromitirale, nastupilo je postmodernno vrijeme, ili treći red simulakruma što je, po svemu, i današnje stanje stvari. U tom razdoblju dolazi do ostvarenja političke ekonomije kao reduktivne i represivne sile koja djeluje povezujući znak i robu. Simboličko se tu ipak izdvaja odnosno jedina je prijetnja tom poretku. Mediji zadobivaju golemu ulogu te napokon zadobivaju priznanje za svoj doprinos u tvorbi značenja. Na tom tragu Baudrillard je vidio medije kao najutjecajniji čimbenik s obzirom da su upravo oni ti koji, reprodukcijom znakova, slika i kodova, tvore naoko neuhvatljivi svijet simulacije. To čine tako što reprezentiraju 'suvišak' informacija isključujući odgovor recipijenta odnosno povratnu informaciju. Naime, svaki je mogući odgovor unaprijed predviđen, simuliran. Stoga je osnovna Baudrillardova teza da je precesija važnija od zbilje (iliti fikcija prethodi onome što nazivamo realnost što je zapravo simulacija koja nema referenta, pa veliča kodove).

Realnost je time nestala u korist tzv. hiperrealnosti. Ova stoga ima nemalu ulogu u svakodnevnici i ukupno štetno utječe na stanje i ustroj društva. Nadaje se da je McLuhanova formula *Medium is Message* aktualnija nego ikad, a kako stvari stoje, bit će sve više 'zbiljska'. Doduše, forma medija oduvijek je težila, u smislu utjecaja na publiku, primatu nad sadržajem. Treba reći da je svaka nova forma to činila sve bolje i bolje. Današnja forma je

“taktilna” tako što nas mediji neprestano izazivaju kroz simulirani odgovor, pa se čini da su oni naši produžeci. U tom se smislu gubi svaka distinkcija između stvarnosti i virtualnosti (između pošiljatelja i primatelja). Tako se oni objedinjuju, okupljeni u svojoj vlastitoj virtualnoj realnosti, a svaka zajednička (potencijalno 'objektivna') referenca je stvar prošlosti.

Nekoć su mediji imali ulogu predstavljanja “realnosti”, ali danas se njihova uloga očituje u tvorbi hiperrealnosti. Baudrillard ju naziva realnijom od realnog, no ona je zapravo opterećena viškom informacija što dovodi do “implozije značenja”. To možemo prevesti kao nestanak svakog značenja. Stoga Baudrillard reinterpreтира uzrečicu *Medium is Message*. Ona se prvenstveno odnosi na učinak medija potiskujući njihov sadržaj, ali on tvrdi da ona ne vodi samo kraju poruke, nego i kraju medija kao takvih. Nema stoga više medija u doslovnom smislu te riječi, moći koja posreduje između jedne i druge stvarnosti, nego imamo stapanje jednog u drugom. Nekoć su ljudi uslijed tvorničkog rada bili otuđeni u drugom simulakrumu. Danas se ljudi oslobađaju takvog oblika otuđenja, no bivaju otuđeni na drukčiji način. To se zbiva putem virtualne realnosti koja puno toga omogućuje, ali isto tako može imati negativne posljedice u smislu gubitka doticaja s “realnošću”.

Treći simulakrum na primjeru društvenih mreža djeluje tako što omogućava “uljepšavanje” i “montažiranje” već prethodno simulirane realnosti i to kroz odabir sadržaja prezentacije. Tu mogućnost zadobivaju svi, od tradicionalnih medija kroz konvergenciju s novim medijima, slavnih osoba do običnih ljudi koje pak konstruiraju virtualni identitet. Nude se efekti koji “uljepšavaju” prvotnu reprezentaciju odnosno prikrivaju nedostatke. Montaža i inscenacija omogućuju da se sve ono što nedostaje u tzv. fizičkoj stvarnosti upotpuni kroz onu virtualnu. Osim toga, njena zavodljivost je i u tome što je u njoj moguće pronaći sve što nas zanima, a ona se pak preko algoritama prilagođava našem ukusu. Sve je više svjedočanstava poput onih da se o nečemu razgovara, pa se nedugo zatim naiđe na reklamu tog predmeta razgovora na Internetu što dokazuje kako mobiteli postaju naši “produžeci”. Neke od tih stavki djeluju primamljivo, no poput svake reklame riječ je o Baudrillardovoj “praznoj formi zavodjenja”. Potpuno preuzimanje nadzora tehničkog poretka nad našim životima ima za cilj da se svatko unutar njega bavi svojim ‘matrixom’ interesa projicirajući svoj identitet, ne mareći za moguće posljedice, što s druge strane dovodi do pasivnog prepuštanju njegovom utjecaju. Upravo je taj identitet zamijenio stari poredak klasa. On se nemalo zloupotrebljava kako bi se stekla određena prava i povlastice na štetu nekih drugih poput slobode govora u klasičnom liberalizmu. Tako primjećujemo porast političke korektnosti koja vrši utjecaj na

jezik do te mjere da se nekog može kazniti, makar samo društvenom osudom, ako koristi neki termin koji je neprihvatljiv za promicatelje prava određenog identiteta.

Nakon što je Baudrillard osudio medije jer predstavljaju ireverzibilni komunikacijski model bez mogućnosti odgovora, kasnije je u svom radu zaključio da pasivnost masa može biti i njihova protustrategija kad je posrijedi suprotstavljanje vlasti koja njime manipulira. Tu je tvrdnju podupro tako što je izjavio da mase u jednu ruku razbijaju kod. Naime, u slučaju prekomjerne proizvodnje značenja, one ostaju pasivni konzumenti i (strateški) odbijaju značenje. S druge strane, mediji 'pogoduju' masama, glorificirajući njihov zapravo vrlo prosječni ukus. Stoga, Baudrillard umanjuje važnost manipulacije nametnute 'odozgo' (koja stvara masovnu svijest), tvrdeći da mase ne žele ništa više od spektakla, zabave i bijega. No ako živimo u simulaciji u kojoj se proizvode modeli (znakovi) koji djeluju na svijest, onda to pretpostavlja da ti modeli 'odgovaraju' za njihove želje. Na kraju krajeva, Baudrillard priznaje da je odnos masa i medija međuovisan i svatko ima svoj udio u stvaranju konačnog stanja stvari u društvu. Treba reći i da se ljudskom percepcijom naravno neprestano manipuliralo kroz povijest. Prije je to bila promidžba kroz znakove, a u novije doba, riječ je o političkoj ekonomiji u kojoj reklame i mediji 'djeluju' prema sveopćem kodu. Danas se stoga sve više uživljavamo u tu Baudrillardu "hiperrealnost" u kojoj ne postoje realne referencije.

Jedna od posljedica simulacije, prema Baudrillardu, opsjednutost je stjecanjem statusa žrtve jer ljudi imaju problem s prihvaćanjem odgovornosti i svog udjela u (vlastitoj) nesreći. Kako su već obmanuti simulacijom, dodatno se prikazuju kao žrtve, a to čine kako bi zadržali svoju suradnju s njom. S druge strane, iz njegovog se djela može zaključiti da bi priznanje suradnje sa 'zlom' bilo jedino 'rješenje' koje bi moglo ublažiti uzaludnost otpora, te smatra da nema izlaza iz (tehničkog) poretka. Platonova 'identitetska vrlina' također može poslužiti za razumijevanje teorije simulacije. Prema njoj se svatko treba držati svog mjesta i djelovati onako kako se od tog mjesta očekuje, a svi koji imaju veze s prethodnim simulakrumima (reprezentacije), bit će izgnani. Baudrillard je tako u svom djelu zaključio da dualnost između dobra i zla kakav je, po svemu, i binarni sustav, prevladava nad onim božanskim (cjelina) jer i sam Bog, kako je napisao 'sklapa pakt sa zlom'.

Ovaj francuski mislilac također piše o kraju povijesti što, po njemu, znači kraj događaja i početak simulacije događaja. Ako je postojala simulirana stvarnost i prije virtualne stvarnosti, znači li to da je virtualna stvarnost simulacija unutar simulacije, ili da je simulirana stvarnost samo nadogradnja prethodnih simulakruma? No gdje su referent i stvarnost u svemu

tome? Baudrillard je vjerovao da je simboličko ono što narušava simulaciju jer je ono ambivalentno za razliku od znaka. No ipak je nijekao pretpostavku o mogućoj stvarnosti u suvremenom svijetu te da je simulacija samo tehnički usavršeniji oblik kontrole one prijašnje, u kojem za razliku od prethodnih poredaka nema referenta. No čemu onda smisao bilo čega ako ga ustvari nema i ako je sve iluzija? Baudrillard bi, po svemu sudeći, odgovorio da ga nema. Svakako idemo ka sve većem ubrzanju virtualnog te spajanju tehničkog poretka s prirodnim ciljem 'poboljšanja' čovjekove sposobnosti kroz tehnologiju (transhumanizam). Ipak, srećom postoje i brojne kritike tih teza koje tvrde da čovjek spojen s nekom vrstom stroja ili inteligencije riskira gubitak svoje vlastite svijesti odnosno biti.

Iako su Baudrillardove teze izrazito doprinijele razumijevanju funkcioniranja (potencijalne) simulacije i načina na koje ih mediji proizvode, te svekolike virtualne realnosti, pitanja filozofije, medija, politike, pa tako i ona vezana uz svijest čovjeka i metafiziku izazivaju zebnju. Prema Baudrillardovom postmodernom mišljenju upravo ovo potonje područje nestaje s 'realnim' u sveopćoj virtualnosti, a kakva je uistinu sudbina realnog to možemo samo nagađati. Moguće da to može biti uzbudljivo.

7. LITERATURA

Baudrillard, Jean (2013) *Simulacija i Zbilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Baudrillard, Jean (2006) *Inteligencija Zla ili pakt lucidnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak

Baudrillard, Jean (2001) *Simulakrumi i simulacija*. Karlovac: DAGGK.

Fukuyama, Francis (1992) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Horrocks, Chris i Jevtic, Zoran (2004) *Baudrillard za početnike*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Horrocks, Christopher (2001) *Baudrillard i milenij*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Jameson, Frederic (1984) *Političko nesvjesno. Pripovijedanje kao društveno simbolički čin*. Beograd: Pečat.

Kalanj, Rade (2013) Postmodernistički vidokrug Jeana Baudrillarda. U: Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, I-XXVII.

Kalanj, Rade (2004) *Globalizacija i postmodernost*. Zagreb: Politička kultura.

Kemper, Petar (1993) Predgovor, U: *Postmoderna ili borba za budućnost*. Kemper, Peter (ur.). Zagreb: August Cesarec, str. 7-8.

Köhler, Jochen (1993) Kritika jezika namjesto kritike ideologije. Konjunktura znaka u strukturalizmu i postrukturalizmu. U: Kemper, Petar (ur.), *Postmoderna ili borba za budućnost* (33-49). Zagreb: August Cesarić.

Liotard, Jean-François (2005) *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*. Zagreb: Ibis grafika.

Meyer, Thomas (2003) *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*. Zagreb: BPM.

Mouzelis, Nicos (2000) *Sociologijska teorija. Što je pošlo krivo?*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Paić, Žarko (2005) *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus d.o.o.

Paić, Žarko (2001) Višak zbilja i manjak mogućnosti. U: Jean Baudrillard, *Simulakrumi i simulacija*. Karlovac: Naklada DAGG, str. 229-246.

Rancière, Jacques (2015) *Nesuglasnost. Politika i filozofija*. Zagreb: BPM.

Raulet, Gérard (1993) Živimo li u desetljeću simulacije?. Nove informacijske tehnologije i socijalna promjena. U: *Postmoderna ili borba za budućnost*. Kemper, Peter (ur.). Zagreb: August Cesarec, str. 134-152.

Rodin, Davor (2004) *Predznaci postmoderne*. Zagreb: Biblioteka Politička misao.

Santrac, Alesandar S. (2019) Jean Baudrillard's illusion of the end of history. *Spectrummagazine.com*, <https://spectrummagazine.org> Pristupljeno 21.05.2023.

Sarup, Madan (1993) *Poststructuralism and postmodernism*. United Kingdom: Harvester Wheatsheaf. Jameson,

Schwarzmantel, John (2005) *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*. Zagreb: AGM.

